

אשקלון ויתחומי ארץ-ישראל בתקופת המשנה*

אפרת פרדקין

אשקלון, העיר הנוכרית הגדולה בחוף
הדרומי של ארץ-ישראל, היתה בעלת
היסטוריה של עיר עוינת ליהודים.
יחד עם זאת יש בידנו ידיעות על
קיומה של קהילה יהודית באשקלון
בתקופת המשנה, ואף בסוף ימי בית שני.

ראשיתו של הישוב היהודי באשקלון אינה ידועה. קליין מניח כי תחילת התפתחותה של קהילת אשקלון היתה בזמן החשמונאים.¹ הוא מבסס את דעתו על עדות המשנה² המצביעה, לטענתו, על כך שבימיו של ינאי היו באשקלון יהודים, אשר גזרות הסנהדרין חלו עליהם.³ אף שדעתו של קליין אינה מבוססת מספיק, יש עדויות ברורות כי קהילה יהודית התקיימה באשקלון לפחות מתקופת

* מאמר זה מבוסס על פרק בעבודת גמר לקבלת התואר 'מוסמך למדעי הרוח': 'תקנות רכי המתייחסות לתחומי ארץ ישראל', אוניברסיטת תל-אביב, תשרי תש"ם (להלן: תקנות רבי). תודתי נתונה לד"ר אהרון אופנהיימר על הדרכתו בעיבוד המאמר ובהכנתו.

1 קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 70.

2 סנהדרין ו, ד.

3 טיעונו שם אינו משכנע; כבר במשנה עצמה ישנה תמיהה על הצד ההלכתי של המעשה, וקיימות לגביו בעיות נוספות.

הנציבים. מן המקורות עולה כי קהילה זו היתה כנטע זר בעיר,⁴ ההתנגשויות בין יהודים לנכרים ערב מלחמת החורבן ובמהלכה נסתיימו בשפיכות דמים המונית, וכפי הנראה הושמדה קהילת אשקלון, לפחות בחלקה הגדול.⁵ אך נראה שקהילת אשקלון התאוששה במהירות אחרי המרד. בתוספת נרמז, כי כבר בתקופת יבנה התחדש הישוב היהודי באשקלון מתוך ידיעה על ביקורו של הנשיא רבן גמליאל דיבנה בעיר עם שניים מחבריו.⁶

אשקלון לא נחשבה מלכתחילה על-פי ההלכה כחלק מארץ-ישראל. זאת אנו למדים מן ה'ברייתא דתחומין', מסמך הלכתי הודן בגבולות הארץ, אשר יש לשייכו לכל המאוחר למאה השנייה לספירה.⁷ מברייתא זו עולה, שאשקלון איננה כלולה בתחומה של ארץ-ישראל, אף על פי שהגבול עובר סמוך אליה, או אף בפרבריה (כפי שמורים ציוני הגבול 'פרשת אשקלון' ו'גיניא דאשקלון' שבברייתא). אשקלון לא נחשבה לארץ-ישראל, משום שלא 'נכבשה' בעת התנחלות בני ישראל ('כיבוש ראשון')⁸ ואף לא בזמן שיבת-ציון ('כיבוש שני').⁹ אף לא נתקיימו בה, בעת חיבור הברייתא, כמה תנאים, שהיו עשויים לסייע בהכללתה בתוך ארץ-ישראל מבחינה הלכתית:¹⁰ היא לא היתה עיר בעלת רוב יהודי, ומעולם לא היתה בעלת אופי תרבותי ולאומי יהודי.

יחד עם זאת התלבטו חכמים בשאלת מעמדה ההלכתי של אשקלון, אם היא בתחום ארץ-ישראל או לא, וזאת משום שבתחום אשקלון נמצאו יהודים, והצטבר בה רכוש יהודי רב. משיקולים לאומיים, סטרטגיים וכלכליים – היתה חשיבות רבה לאינטרסים היהודיים בעיר זו. מכל הזמנהיגים שקמו אחרי החורבן היה רכי יהודה הנשיא ('רבי') נמרץ ביותר בהגשמת מדיניות חיוקן של הקהילות היהודיות בערים מעורבות ובאזורי מפתח בארץ, שנבעה מאינטרסים לאומיים. אחת

4 מלחמת היהודים (להלן: מלח') ב 457-460. על השנאה ששררה בין היהודים לבין האשקלונים ראה גם: פילון האלכסנדרוני, המשלחת אל גאיוס, 30, 205-206.

5 מלח' ב 477 ואילך; ג 29-10.

6 תוספתא, מקוואות ו ג.

7 ברייתא זו מופיעה בכמה נוסחים בספרות התלמודית במקומות הבאים: ספרי דברים פ"ט, נא, מהד' פינקשלטיין, עמ' 117-118; תוספתא, שביעית ד ד; ירושלמי, שביעית ו, לו ע"ג. לאחרונה נתגלה נוסח נוסף, ברצפת פסיפס שנחשפה בבית הכנסת של רחוב. י' זוסמן עסק בנוסח זה בהרחבה במאמרו 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן – סקירה מוקדמת', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158. וראה גם: ש' ליכרמן, 'לכתובת ההלכתית מעמק בית-שאן', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 54-63; ד' ספראי, 'בשולי כתובת רחוב', ציון, מב (תשל"ז), עמ' 1-23. על הברייתא דתחומין ראה גם: א"מ לונץ, 'תחום עולי בבל', ירושלים, יא-יב (תרפ"ו), כעיקר עמ' 288-308; נ"צ הילדסהיימר, 'גיאוגרפיה של ארץ ישראל', גבולות הארץ – מחקרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 1-115; ש' קליין, 'תחומי הארץ במשנת התנאים', שם, עמ' 119-176; י' זוסמן, 'ברייתא דתחומי ארץ ישראל', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 213-257 וביבליוגרפיה שם.

8 אשקלון נחשבה על נחלת שבט יהודה, אולם בני יהודה לא הצליחו להחזיק בה. כרשימת הערים שעלו בגורלות השכטים, אין אשקלון נזכרת כנחלת יהודה (יהושע טו כ-טג). השווה: ד' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 94-95; 106; 313. 'כיבוש ראשון' הינו מושג הלכתי, ולא היסטורי.

9 היינו התיישבותם של 'עולי בבל' בארץ יהודה. גם מושג זה הינו מושג הלכתי ואינו מציין מצב היסטורי ממשי. מכל מקום, אין ידיעות חד-משמעיות על התיישבות יהודית באשקלון, עד לסוף תקופת בית שני (ראה הערה 4 לעיל).

10 'תחומי ארץ ישראל' שונו פעמים רבות במהלך תקופת המשנה, כדי לענות על צרכים של תושבי מקומות שונים בארץ, ומתוך התייחסות לשינויים הדמוגרפיים. הנהגת החכמים גילתה גמישות רבה בקביעת תחומה של ארץ ישראל בהתאם לצרכים הלכתיים ומעשיים, בעוד שתמיד נשמרה גם האידיאה שלא היתה נתונה לשינויי הזמן, של הארץ המובטחת.

מדרכי הפעולה של רבי להשגת מטרה זו היתה 'התרת' מקומות של יישוב מעורב, בעיקר בערים הגדולות והחשובות, כדי להקל על המתיישב היהודי לעמוד בתחרות עם שכניו הנכרים. רבי הרכה לעסוק בתחומי ארץ-ישראל בקשר למצוות התלויות בארץ,¹¹ וקבע תקנות רבות בעניין זה.¹² תקנותיו משקפות מגמה ברורה, לפטור מן המצוות התלויות בארץ כל חלק מארץ-ישראל, שלגביו ניתן להצדיק זאת, ובעיקר את הערים ההלניסטיות הגדולות, ששלטו בקרקעות הטובות ביותר, כנמלים ובמוקדי המסחר. מגמה זו מתיישבת עם כמה וכמה פעולות אחרות של רבי, אשר מכוונות להביא לנורמאליזאציה מירבית של חיי היהודים בארץ-ישראל, להתאמת ההלכה למציאות של ימיו,¹³ ולחיזוק היישוב היהודי בארץ-ישראל.¹⁴

קיומן של מצוות השביעית והמעשר כהלכה היה בו נטל כלכלי כבד, שעולו הוטל על החקלאים בלבד; החקלאי היהודי המקפיד במצוות מצא עצמו בעמדת נחיתות לעומת בעלי פרנסות אחרות, וגם כלפי חקלאים לא-יהודים מבין שכניו. כתוצאה מכך, דווקא ביישובים המעורבים, שחיווק הגורם היהודי בהם היה חשוב במיוחד,¹⁵ נגרמו קשיים לחקלאי היהודי.

פירושה המעשי של התרת יישוב מסוים מן המצוות התלויות בארץ, היה: פטירת החקלאים באותו יישוב מקיום מצוות השביעית והמעשרות, שהן בעלות משמעות כלכלית רבה. משום כך מרובה היתה השפעתו של צעד זה על הקלת האיחזותם של היהודים בקרקע בתחומים המותרים, אלא שחייבים היו להבטיח ליהודי המקפיד במצוות שאכן הוא מקיים בגופו את מצוות יישוב ארץ-ישראל. וכך נוצרו חבלים, שאדמתם פטורה היתה מן המצוות התלויות בארץ ובכל זאת נחשבו לפחות לצורך מצוות יישוב ארץ-ישראל, כחלק ממנה. על רקע זה מעוררת ה'התרה' של אשקלון, ההתרה היחידה הידועה לנו לפרטיה, עניין מיוחד.

מידעה שזמנה בדור אושה אנו למדים כי באותה עת נחשבה אשקלון כחוץ לארץ לענייני גטין.¹⁶ כאשר מובא גט-בידי-שליח מחוץ לארץ, על השליח להצהיר כי נכח בעת כתיבת הגט וגם בעת חתימתו, שכן במקרה של ערעור על כשרות הגט עלול להתעורר קושי בבדיקת העובדות ובאימותן, וכן בכירור מנהג אותו מקום (במקרה של שינוי בדרך כתיבת הגט). ר' יהודה תוחם את גבולות ארץ-

11 ראה: תקנות רבי, עמ' 11-15, וכן A. Büchler, 'The Patriarch R. Judah I and the Graeco-Roman Cities of Palestine', *Studies in Jewish History*, London 1954, pp. 179-244 (להלן: ביכלר, הפאטריארך).

12 תקנות אלו מתירות מקומות שונים בתוך תחומי ארץ-ישראל מן המצוות התלויות בארץ כלומר, מכניסות שינויים בתחומי ארץ-ישראל לצורך המצוות התלויות בארץ.

13 פעולותיו העיקריות של רבי למען הנורמאליזאציה של חיי היהודים בארץ-ישראל היו: יצירת בסיס משפטי-הלכתי אחיד ומחייב – סידור המשנה; קירוב התקפים ועשירי הערים לחוגי החכמים; הכפפת חוגים רחבים בארץ ומחוצה לה למרות מוסדות ההנהגה היהודיים; רפורמות בהלכה (לא כולן עלו בידו); הרחבת תחום היישוב היהודי בארץ-ישראל וחיזוק הקהילות שבערים המעורבות.

14 בעיקר בערים המעורבות. את רובם המכריע של היישובים שהתיר רבי ניתן לאפיין כך: פוליים הלניסטיות מובהקות; ערים מרכזיות מבחינה כלכלית או מנהלית; יהודים נמשכו לערים אלו והצליחו בהן, על אף מסורת שכנות לא טובה עם אזרחי אותם יישובים; תחומי הערים האלו קשים להגדרה לצורך המצוות התלויות בארץ; מבחינה הלכתית ישנו פתח לאחוז בשני קולות (להכיר במקום כארץ-ישראל אך גם לא לחייבו במצוות התלויות בארץ).

15 ובמיוחד בימי רבי נעשו פעולות רבות לשם כך.

16 דינו של גט שנכתב בחוץ לארץ שונים מעט מאלו של גט שנכתב בארץ. ראה: משנה, גיטין א א-ב; גיטין ד ע"א; שם, ח ע"א; וכן: ירושלמי, גיטין א, מג ע"א.

ישראל לצורך דיני גטין: '... מרקם למזרח ורקם כמזרח, מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום, מעכו לצפון ועכו כצפון'.¹⁷ ר' מאיר חולק עליו לעניין עכו, שהיא לדעתו 'כארץ ישראל לגטין',¹⁸ אך מעמדן של רקם¹⁹ ואשקלון לעניין גטין אינו שנוי במחלוקת. במקור זה מוזכרים שלשה מקומות לא יהודיים באופיים, שלא שכנו בתוך תחומי ארץ-ישראל. העיסוק בדיני גטין המתייחס למקומות אלו מצביע על כך שיהודים נמנו על תושביהם; לגבי אשקלון (או תחומה, לכל הפחות) ולגבי עכו ישנן ידיעות נוספות על כך.²⁰ אולם אף שיישוכים אלו – ואשקלון בכללם – הינם כחוץ לארץ לגטין, אין הדבר מובן מאליו, ור' יהודה נזקק לאומרו במפורש.

מעשה ה'התרה' של אשקלון

שלוש ברייתות מעידות על מניין שנערך ביזמתו של רבי יהודה הנשיא ואשר בו הותרה אשקלון. כאמור, אשקלון היא היישוב היחיד שהתרתו מתועדת באופן מפורט, אף-על-פי שידוע על מקומות נוספים שהותרו על-ידי רבי.

מעשה ההתרה מסופר בשלוש גרסאות מפורטות. שתיים מהן מצויות בתלמוד הירושלמי והן זהות כמעט לחלוטין.²¹ ואילו השלישית²² נבדלת מהן בעיבוד הספרותי ובכמה מונחים,²³ אף שברור לגמרי כי מדובר באותו מעשה עצמו, שעיקרו התרת אשקלון מן המעשרות במניין על ידי רבי, ר' ישמעאל ברבי יוסי בן חלפתא וכן הקפר (או ר' אליעזר הקפר, בגרסת התוספתא),²⁴ כשר' ישמעאל ברבי יוסי אינו מצטרף לנמנים. שלושת המקורות מעידים כי רבי וחביריו מן הצפון נועצו בר' פנחס בן יאיר, חכם דרומי, וטיהרו את אשקלון על סמך דבריו.²⁵

רבי, רבי ישמעאל כי רבי יוסי וכן הקפר נמנו על אויר אשקלון וטיהרוהו מפי רבי פנחס בן

17 משנה, גטין א ב. מקור זה הינו דוגמא לגמישות הרבה שנהגו חכמים בתחומי ארץ-ישראל. הערים הנזכרות בו נחשבות כגבולות ארץ-ישראל לצורך גטין, כלומר, עשוי מקום להיחשב כארץ-ישראל לצורך זה וכחוץ לארץ לצורך אחר.

18 שם, שם.

19 לזיהוי רקם ראה: ב' מזר, 'הרקם והחגר', תרביץ, כ, תש"י, (ספר אפשטיין), עמ' 316-319, ובהדפסה מחודשת: ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 132-136.

20 לגבי אשקלון הדבר משתמע למשל, מן המקורות למעשה התרתה (ראה להלן). לגבי עכו ראה, למשל, תוספתא, מועד קטן ב טו. ראה גם: מ' יודלביץ, 'העיר עכו בימי התנאים והאמוראים', סיני, יג (תש"ג), בעיקר עמ' קפח ואילך.

21 שכיעית ו, לו ע"ג; יבמות ז, ח ע"א.

22 תוספתא, אהילות יח יח.

23 ניתוח טקסטואלי של הנוסחים הללו מלמד שבתוספתא נשתמרה מסורת נפרדת ובלתי-תלויה בזו שנשתמרה בירושלמי, אף כי קיים דמיון רב בין שתי המסורות (ניתוח מלא מצוי בתקנות רבי, עמ' 48-58). חלופי הנוסחים בכרייתות שבירושלמי הינם קלים ביותר; בכרייתא שבתוספתא הם מרובים יותר, אך אלו גם אלו חסרים משמעות היסטורית.

24 לעניין זיהויים של בן הקפר ור' אליעזר הקפר ראה: ד' אורמן, 'כתובות יהודיות מן הכפר דבורה שבגולן', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 406-408.

25 לפי נוסח הירושלמי היתה זו עדות אישית. לפי נוסח התוספתא מסר ר' פנחס בן יאיר לחבריו כלל, שהיה בידי אנשי הדרום בדבר אשקלון, בלא שהעיד על שעשו ידיו שלו: 'אמרו לו אשקלון מה אתם בה אמר להן מוכרים חטים בבסילקאות שלהן וגו'.

יאיר שאמ' יורדי' היינו לסידקי של אשקלון ולוקחי' חטין ועולין לעירינו וטובלין ואוכלין בתרומתינו. למחר נמנו עליה לפוטרה מן המעשרות. משך רבי ישמעאל כי רבי יוסי את ידיו שהיה מסתמך על בן הקפר. אמ' לו בני למה לא אמרת לי מפני מה משכת את ידיך ממנו הייתי או' לך אתמול אני הוא שטימאתי אני הוא שטיהרתי ועכשיו אני אומר שמא נתכבשה מדבר תורה והיאך אני פוטרה מדבר תורה.²⁶

כל המשתתפים בהתרת אשקלון היו מחשובי החכמים של אותו הדור. עובדה זו ראויה לתשומת לב לאור מדיניות הנשיאות באותה תקופה ולאור הכוחות והזרמים אותם ייצגו חכמים אלו. רבי עצמו, התקיף והחזק בנשיאים, נתן את ברכתו למעשה ההתרה, ולא מן הנמנע שאף יום אותו (ראה להלן), דבר המשתלב היטב בשורה הארוכה של תקנות ויוזמות שחידש רבי בעניינים דומים, כנזכר לעיל. בדרך כלל אין אנו מוצאים את רבי מחוץ לבית שערים או ציפורי, וכמעט שלא נמצא שוהה בדרום. לפי גרסת התוספתא, התרת אשקלון התבצעה בעת שרבי עשה שבת בלוד. אפשר שזו היתה סיבת מסעו של רבי לדרום.

רבי נזקק לעדותו ולתמיכתו של ר' פנחס בן יאיר, איש הדרום, לצורך ביצוע התרת אשקלון, ויתכן כי ביקורו בדרום קשור אף בכך. ישנן עדויות נוספות על נסיונות של רבי לקרב את ר' פנחס בן יאיר, לכבדו ולהתכבד בו.²⁷ ר' פנחס בן יאיר, אף שלא יצא נגד מוסד הנשיאות עצמו ונגד הנהגת החכמים, הרי ככל הידוע, פרש מהם במידה מסוימת,²⁸ ובהחלט לא היה תלוי בהם למעמדו הציבורי וההלכתי. בן הקפר, מן החכמים המקורבים לרבי, נהג בכל זאת למחות ולהפגין כנגד רבי מפעם לפעם. ידוע, למשל, המעשה כיצד לעג לבן אלעשה, חתנו העשיר והבור של רבי, ובעקיפין — לרבי עצמו, על שנהג לכבד עשירים.²⁹ בהפגנות אלו עורר על עצמו את חמת רבי, ונענש על-ידיו לא פעם.³⁰ ר' ישמעאל בנו של ר' יוסי בן חלפתא היה חכם בעל מעמד מיוחד במינו. משפחתו העמידה את ראשי בית המדרש החשוב של ציפורי במשך דורות אחדים, והיתה גם בעלת נכסים ועצמה כלכלית. ר' ישמעאל כפף עצמו לנשיאות,³¹ והצטרף אל רבי במקרים שונים, אבל כוחו היה רב, ומעמדו היה איתן דיו כדי שיוכל לשמור על עצמדות עצמאיות. רבי לא איפשר, בדרך כלל, חופש כזה בסנהדרין אותה הנהיג, אך לא העז להגביל את ר' ישמעאל בר' יוסי; הוא נזהר בכבוד המשפחה החשובה מציפורי.³²

החכמים הללו נועדו, ועל סמך עדותו של חכם חשוב ובן הדרום, שהעיד כי מנהג המקום וההלכה

26 ירושלמי, שביעית ו, לו ע"ג. מניחות נוסחי כרייתא זו והשוואתה לידיעות נוספות על מעמדה ההלכתי של אשקלון עולה כי הנוסח שבירושלמי עדיף על מסורת התוספתא, ראה: תקנות רבי, עמ' 48-58. ראה גם הערה 36 להלן.

27 חולין ז ע"ב; ירושלמי, דמאי א, כב ע"א ועוד. דיון במקורות אלו ראה, למשל, אצל אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תשל"ו, ב (להלן: אלון, תולדות היהודים), עמ' 146-147.

28 ר' פנחס בן יאיר היה 'חסיד ואיש מעשה'. על החסידים בתקופת המשנה ראה: ש' ספראי, 'משנת חסידים בספרות התנאים', ... והנה אין יוסף (קובץ לזכרו של יוסף אמוראי ז"ל), תל-אביב תשל"ג (להלן: ספראי, משנת חסידים), עמ' 136-152.

29 ירושלמי, מועד קטן ג, פא ע"ג. השווה: ספראי, משנת חסידים, הערה 82 בעמ' 151.

30 ירושלמי, מועד קטן ג, פא ע"ג; מועד קטן טז ע"א ועוד.

31 ראה דברי רב פפא בשבת נא ע"א.

32 ראה, למשל, שבת נא ע"א. על מערכת היחסים המיוחדת בין רבן שמעון בן גמליאל, אביו של רבי, לבין ר' יוסי בן חלפתא, אביו של ר' ישמעאל, ראה: אלון, תולדות היהודים, עמ' 73.

המקובלת בו שונה מן ההלכה ה'רשמית', החליטו על שינויה:³³ לפי עדות ר' פנחס בן יאיר לא נחשבה אשקלון, לפי נוהג האיזור, כחוץ לארץ, והחכמים הללו, והנשיא בכללם, אמנם החליטו לטהר אותה מטומאתה, אף שלא נתחייבה במצוות התלויות בארץ, ונימנו על כך. ממקור זה עולים בבירור הן הבעייתיות לגבי מעמדה ההלכתי של אשקלון בתקופת המשנה, והן עדות על קיום יישוב יהודי באשקלון (או בסביבותיה), שכבר היה מבוסס במידת-מה בימיו של רבי. לפי מקור זה נערך מניין ראשון כדי לטהר את אוויר אשקלון.³⁴ על סמך דבר ר' פנחס בן יאיר, שהעיד כי הוא עצמו היה בין הנוהגים לרדת לסידיקי³⁵ של אשקלון כדי לקנות חטים, ובאותו היום היו, אחרי טבילה, אוכלים תרומה.³⁶ היטהרות מטומאת ארץ העמים נעשתה באמצעות הזאות מי חטאת בימים השלישי והשביעי לאחר ההיטמאות, ומכאן שאנשי העיירה (או העיירות) שליד אשקלון לא נהגו בה מנהג טומאה. אף כי לא הוצרכו להזאות, טבלו, וזאת משום חשש מגע (במהלך הקנייה) עם גויים, מגע שטומאתו קלה מטומאת ארץ העמים. לאחר טבילה הותרו לאכול תרומה, באותו יום עצמו. אנו למדים כי היתה בקרבת אשקלון לפחות קהילה יהודית אחת, שמנתה גם כהנים, ושמומה נחשב ארץ-ישראל לכל דבר (שהרי אכלו שם תרומה), ונרמז כי מקום מושבו של ר' פנחס בן יאיר היה בתחום אשקלון.

הוחלט לאשר במניין כי אין באווירה של אשקלון משום ארץ העמים (היינו, שהיא כארץ ישראל³⁷

33 לשינוי הלכה כפי מנהג המקום, או לקיומו של מנהג מקומי לצד ההלכה ה'רשמית' ראה, למשל, ז' פראנקל, דרכי המשנה, תל-אביב תשי"ט, עמ' 69-70.

34 כך לפי הירושלמי. בכך הקנו לאשקלון מעמד הלכתי לא ברור: טהרו את אווירה מטומאת חוץ לארץ. אבל לא את גושה, ובכך שינו את מעמדה מחוץ לארץ למעמד ביניים כלשהו (ולכלל ארץ-ישראל לא באה). לפי התוספתא משתמע כי בני המקום ראו באשקלון ארץ-ישראל לכל דבר.

35 כך בירושלמי, שביעית ו, לו ע"ג. בירושלמי, יבמות ג, ח ע"א: סירקי. בתוספתא, אהילות יח יח: כסילקאות. סירקי (ד' ר' מתחלפות) היא דוכן בשוק פתוח (ראה: מילונו של יאסטרוב, עמ' 988 ו-976. אבל ראה גם: ערוך השלם, ו, עמ' כו). שינוי הנוסח בתוספתא הוא משמעותי: 'מוכרים חטים בכסילקאות שלהן'. בסיליקה הינה מבנה מקורה (ראה, למשל, Oxford Classical Dictionary [N.G.L. Hammond & H.H. Scilliard eds.], Great Britin, 1970², p. 162). נראה שלפי נוסח התוספתא החשש הינו מטומאת מדור הגויים (ומתוך שנוהג באשקלון מדור הגויים משתמע כי ר' פנחס בן יאיר מוסר כי אנשי הדרום רואים בה ארץ-ישראל ממש). לפי נוסח זה קיבלו רבי וחבריו את מסורת הדרום לגבי אשקלון ללא מניין. ראה: תקנות רבי, בעיקר עמ' 52-53; עמ' 64 הערות 32-34; עמ' 65 הע' 40.

36 תרומה יש לאכול בטהרה. מכאן שהמיטהרים – היטהרו מטומאה קלה (שיכלו לאכול תרומה מיד לאחר שטבלו). במקור המקביל שבתוספתא מצטט ר' פנחס בן יאיר הלכה (ואינו מוסר עדות אישית): הוא מדבר על אכילת פסחים ולא על אכילת תרומה. ש' ספראי הוכיח כי זכר לקרבן הפסח היה נוהג לאחר תורבן הבית (ראה מאמרו: 'הערות היסטוריות למשנת פסחים, פרק עשירי', ספר הזכרון ליעקב ליוור, תל-אביב תשל"ו, במיוחד עמ' 299-301). אך זאת לא תחת השם 'פסח', כדי שלא ייראה כ'אוכל קדשים בחוץ' (השווה: תוספתא, ביצה ב ו). הגדי המקולס שנאכל כזכר לקרבן הפסח מכונה 'פסח' רק כאן ובעוד מקום אחד בתוספתא (אהילות ג ט), שבו זמן המעשה אינו ידוע. מלבד תוספתא, אהילות יח יח, אין שום עדות לקיום זכר לקרבן הפסח בצורה זו לאחר תקופת יבנה, ואף במקום זה ייתכן כי ר' פנחס בן יאיר מוסר על תקופת יבנה (שכן אין זו עדות אישית, כנגרסת הירושלמי). ראה: תקנות רבי, עמ' 35.

שינוי זה, וכמה שינויים מהותיים אחרים כין נוסח התוספתא לבין נוסח הירושלמי לגבי מעשה התרת אשקלון מובילים למסקנה, שקיימות שתי מסורות עצמאיות בדבר התרתה של אשקלון. נוסח הירושלמי הוא העדיף במקרה זה. ראה תקנות רבי, עמ' 58-60.

37 ולא ארץ-ישראל ממש. בכל זאת מותר לכהן להיכנס לשם, כבעדותו של ר' פנחס בן יאיר, שכן אפשר להיכנס לה בטהרה. השווה לסוריה, שאף אווירה אינו מטמא אך על גושה נגזרה טומאת ארץ העמים. מעמדה של סוריה לצורך המצוות התלויות בארץ מורכב וצריך עיון.

לעניין זה), וכך אמנם עשו, בהסתמכות על עדותו של ר' פנחס בן יאיר. לאחר מכן ערכו רבי וחבריו מניין כדי לפטור את אשקלון מן המצוות התלויות בארץ. מניין שני זה ניתן להסביר בשני אפנים: (א) המניין הראשון דן באשקלון העיר הנכרית עצמה, בה היו השווקים והירידים שבהם לוקחין חטיף, ואלו המניין השני התייחס לתחומה של העיר אשקלון – פרכריה, בנותיה ושדותיה, ובמסגרתו הותרו שטחים אלו (שישבו בהם יהודים) ממצוות התלויות בארץ, אף שהם מארץ-ישראל; (ב) מטרת המניין הנוסף היתה לחזק ולאשר את אי-חיובה של אשקלון במצוות התלויות בארץ, מפני החשש שמעשה הטיהור כלומר ביטול טומאת אווירה של אשקלון יתפרש כחיובה של העיר עצמה במצוות התלויות בארץ, בהיותה, כביכול, לחלק מארץ-ישראל. במקרה זה היו אנשי אשקלון נמצאים מפסידים מן השינוי יותר משנמצאו מרוויחים ממנו.³⁸

כאשר נערך המניין על התרת אשקלון מן המעשרות, התנגד ר' ישמעאל בר' יוסי לפטור, ולא נימנה עמהם 'שהיה מסתמך על בן הקפר'.³⁹ יתכן כי משמעות משפט קשה זה היא, שהיה ר' ישמעאל סומך על כך שגם בן הקפר מתנגד כמוהו להתרת אשקלון (או תחומה) מן המעשרות. אולי חשב שאם יראה האחרון כי אף הוא מתנגד לכך, יעז להתנגד לרבי ולהצטרף לדעתו של ר' ישמעאל בגלוי, וכך ייכשל המניין.⁴⁰ נראה כי דעת המיעוט של ר' ישמעאל בר' יוסי נבעה מחששו שמא נתכבשה אשקלון מדבר תורה (כלומר, נכבשה בימי יהושע ונחשבת, אם כן, כארץ-ישראל), שחומרתו רבה יותר מזו של הלכה מדרבנן (כגון טומאת חוץ לארץ, שאינה הלכה מדאורייתא). חבריו, לעומתו, התייחסו בעיקר למציאות ההיסטורית – הימצאות יהודים באשקלון, שהשתלבו בחיי העיר.⁴¹ במקום אחר, שתוכנו מעיד שהוא מאוחר למעשה התרת אשקלון, אנו קוראים: 'עיריות המובלעות בארץ ישראל כגון סוסיאת וחברותיה אשקלון וחברותיה אף על פי שפטורות מן המעשר ומן השביעית אין בהן משום ארץ העמים'.⁴² הלכה זו מתייחסת אל מקרה אשקלון כאל תקדים, לפיו אין ב'עיריות המובלעות'⁴³ טומאת ארץ העמים (וממילא הן מארץ העמים, חוץ מעניין זה). כפי שראינו, אשקלון אמנם טוהרה מטומאת ארץ העמים, אך לא הוכרה כארץ-ישראל ממש; הכרה באשקלון כארץ-ישראל מבחינה הלכתית היתה דעת מיעוט של ר' ישמעאל בר' יוסי. פרשת התרת אשקלון היא היחידה הידועה לנו לפרטיה, ומהווה את החוט המקשר בין תהליך

38 הסבר אפשרי נוסף: יתכן שכני אשקלון עצמה החמירו עם עצמם וקיימו את המצוות התלויות בארץ למרות שלא היו חייבים בכך (ויש תוקף למנהג מקומי); בכרייתא שנשנית בשם אביי, אשר מובאת בהמשך המעשה בגרסה שבירושלמי יבמות נאמר כי: 'מאיליהן קבלו עליהן את המעשרות'. אולם, יש לומר כי ברייתות מסוג זה מרובות כתלמודים. אך אם הסבר זה נכון, והמניין על ההתרה נערך על אשקלון עצמה, שנחשבה לחוץ לארץ, הרי מסביר הדבר היטב את דחיית המניין השני למחרת היום; במקרה זה מעידה, אולי, הדחייה של המניין על ספק בעצם הצורך בו. לגבי המקבילה שבתוספתא לעניין זה ראה: תקנות רבי, עמ' 66 הערה 84.

39 בירושלמי, בנוסח שהיה לפני הגר"א, כתוב כי ר' ישמעאל בר' יוסי משך את ידיו מסתמך על בן הקפר. לגבי נוסח התוספתא להמנעותו של ר' ישמעאל ראה: תקנות רבי, עמ' 54-55.

40 ראה לעיל, הערות 30, 32.
41 המסחר עם אזרחי אשקלון היה אפשרי משום שהיה ניתן להיכנס לעיר בטהרה. במשנה, כלים יג ז, ושם כג ב נרמז על מסחר עם אזרחי אשקלון.

42 תוספתא, אהילות יח ד.

43 'מובלעת' היא שטח, אשר מלכתחלה אינו נחשב ארץ-ישראל, אם משום שאינו מיושב ביהודים ואם משום שלא נכבש בזמן כיבוש ראשון או כיבוש שני (או שניהם), אבל הוא מוקף כשטח אשר נחשב לארץ-ישראל לפי אמות-מידה הלכתיות או מעשיות. כאן מובאת אשקלון כדוגמא למובלעת. אף שאינה מוקפת כולה בארץ-ישראל, הרי היא נוגעת בארץ-ישראל (ואף אפשר להיכנס לה בטהרה).

הכרזתן של ערים מסוימות כמקומות שאין בהם משום טומאת ארץ העמים לבין הכלל המובא בסתם, בדבר הערים המובלעות. היקש פשוט מצביע על כך, שרבי יזם קולא כפול (אי-טומאת חוץ לארץ אבל היתר מן המצוות התלויות בארץ) בערים נוספות מסוגה של אשקלון, עד שלבסוף נתקבל הדבר כתקנה כללית, ואמנם אנו מוצאים את רבי מטהר ומתיר ערים נוספות.⁴⁴ אף כי דווקא סוסיטא-היפוס, המוזכרת במקור דלעיל, אינה מצוינת כמקום שטוהר בידי רבי.⁴⁵ אין בידנו הדין ההלכתי בו נקבע מעמדה של סוסיטא (כדוגמת מעשה התרת אשקלון), ואף לא התהליך בו נקבעה ההלכה הכללית בעניין 'עירות מובלעות', אך אפשר לומר בכיורור לאור הדין באשקלון כי דיונים ספציפיים לגבי מעמדן של אותן עירות, או לפחות חלק מהן, קדמו לקביעת ההלכה הכללית, וזו נסמכה עליהם.

ידיעה גיאוגראפית, שתומה בעיקרה, על קיומם של אזורים טהורים ואזורים טמאים באשקלון מצויה בתוספתא, אהילות יח טו: 'בראשונה היו אומרים תחומי אשקלון מקבר גדול ועד יגודיו ועד נגב ועד תרעין הן טמאין ונמנו עליהם חכמים וטיהרום'. מקור זה מפרט נקודות שונות בתחום אשקלון, וקובע עד היכן טהורה העיר, ומהיכן – טמאה. 'הקבר הגדול' אינו ידוע כיום, וכך גם 'נגב', אלא אם כן הכוונה לצד דרום של העיר.⁴⁶ את 'יגודיו' הציע קליין לזהות עם אל-ג'ורא, ממזרח לאשקלון.⁴⁷ 'תרעין' הוא שער או שערים של העיר, ככל הנראה. מקור זה משתלב היטב במקורות שנדונו לעיל: יש בו עדות כי 'בראשונה' היה תחום מסוים באשקלון טמא (טומאת חוץ לארץ).⁴⁸ ואחר-כך טוהר במניין. הדעת נותנת כי מניינים על טיהור אשקלון לא נערכו יותר מפעם אחת, זו שנדונה לעיל, ומכאן מסתבר כי ברייתא זו דנה באותו מעשה של התרת אשקלון.

44 התרת אשקלון, במסגרת תקנותיו ה'גיאוגראפיות', היתה חלק ממערכת תקנות ופעולות שיוזם רבי, מתוך חזון ומתוך כוונה לקדם את תהליכי השיקום וה'נורמאליזציה' של החיים הלאומיים היהודיים בארץ-ישראל. רבי עסק בסוגים רבים ושונים של מעמד הלכתי של תחומים גיאוגראפיים בעייתיים בארץ-ישראל ובשוליה: עירות מובלעות (למשל: תוספתא שביעית ד י'), ספרי ארץ-ישראל (למשל: ירושלמי, שביעית ו, לו ע"א), סוריה (לאורך גבולה עם ארץ-ישראל, למשל: תוספתא, תרומות ב י'), וכן הערים המערבות הגדולות, כגון אשקלון, (למשל: ירושלמי, דמאי ב, כב ע"ג). הוא אף עסק בבעיית מדורות הגויים בארץ-ישראל (שהם אמנם ארץ-ישראל ממש, למשל: תוספתא, אהילות יח יב).

מעניין כי רק לגבי אשקלון נאמר כי ההתרה שיוזם רבי נעשתה באמצעות מניין ('בית דין'?, השווה: ח' אלבק, 'הסנהדרין ונשיאה', ציון, ח [תש"ג], עמ' 165-178); יתר ההתרות מצוינות בלשון: 'רבי התיר... (ראה המקורות שצוינו לעיל בהערה זו).

45 אי אפשר לקבוע מסמרות על בסיס שתיקת המקורות; יחד עם זאת, מצוין במפורש כי רבי התיר את כפר צמח שבתחום סוסיטא. כמה חוקרים הסיקו מכאן, כי רבי התיר את סוסיטא, שכן כפר צמח מצוי בתחומה (תוספתא, שביעית ד י'; כתובת רחוב, שורה 10). ראה, למשל: ביכלר, הפאטריארך, עמ' 193. לפי דעתי אפשר ללמוד באותה מידה כי רבי לא התיר את סוסיטא: אם נאמר במפורש כי כפר צמח הוא העיירה היחידה שהותרה בתחום סוסיטא, הרי רק הוא הותר בתחום סוסיטא. מכל מקום, חלק מתחומי סוסיטא לא הותר גם אחרי זמנו של רבי (כתובת רחוב, שורות 9-10). לפי זוסמן וספראי, שעסקו בקביעת זמנה של כתובת רחוב (ראה לעיל הערה 7), היא משקפת מצב ריאלי של התקופה הביזנטית.

46 'חסדי דוד', ירושלים תש"ל, סדר טהרות, עמ' שיב, מפרש: 'שם מקומות הן לד' רוחות של אשקלון'.

47 אך אין הוכחה לכך. ראה: ש' קליין (עורך), ספר הישוב, א, ירושלים תשל"ח (מדר:רת צילום), עמ' 8 והערה 1 לאשקלון שם. ל'נגב' ו'יגודיו' ישנם מספר ואריאנטים, אך אלו אינם מעניינים כאן.

48 ומכאן, שיתר סביבותיה של אשקלון היו טהורים גם 'בראשונה'.